

- 53 Там само. – Спр. 527. – Арк. 24.
54 Там само. – Арк. 27.
55 Там само. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 4.
56 Там само. – Арк. 4, 66.
57 Там само. – Арк. 75.
58 Там само. – Ф. 56. Оп. 1. – Спр. 527. – Арк. 33–45.
59 Там само. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 55.
60 ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр. 430. – Арк. 48–49.

Summary

Irina Verkhovtseva

The Jews, the Armenian-Gregorians and Catholics in the Danube Region (19 century)

The ethno-religious groups of the Jews, the Armenian-Gregorians and Catholics of the Ukrainian Danube Region are characterized in the context of socio-cultural development of the region in the nineteenth century.

Keywords: the Jews, the Armenian-Gregorians, the Catholics, the Ukrainian Danube Region, the ethno-religious groups

Юлія Негода

Повне зібрання законів Російської імперії як джерело з правового статусу лютеранської та католицької церков Півдня України (друга половина XVIII–XIX ст.)

Запропоновано аналіз законодавчих актів Російської імперії як джерела для вивчення історії віросповідання лютеран та католиків Півдня України. Подано огляд законодавчих актів. Простежено особливості церковної організації та системи управління католицьких та лютеранських громад. Розглянуто правовий статус лютеранських і католицьких церков Півдня України. Визначено ставлення царського уряду до католиків та лютеран Півдня України. Проаналізовано законодавчі акти, які відображали конфесійну політику Російської імперії щодо неправославного населення України.

Ключові слова: законодавчі акти, конфесійна політика, віросповідання, католики, лютерани

Релігія як соціокультурний феномен є важливим чинником, що позначає ідентичність українця, його ставлення до цілого ряду історичних, культурних, політичних явищ, а релігійна спадщина минулого ще й досі відчутно впливає на політичні та суспільні процеси, що відбуваються в Україні.

Особливо виразно простежується зв'язок та переплетіння етнічної та релігійної ідентичності у національних меншин. Для відірваних від основного етнічного ядра спільнот церква завжди слугувала важливим чинником суспільної консолідації і збереження культурної самобутності, часто саме вона була наочним проявом етнокультурної відмінності. Це породжувало досить складну систему взаємин у трикутнику «державна – етноконфесійна більшість етноконфесійна меншість», особливо у регіонах з поліетнічним складом населення. У цьому зв'язку актуальним є вивчення історичного досвіду функціонування різних етноконфесійних структур на Півдні України у другій половині XVIII–XIX ст.

На цих землях, поряд з православною конфесією, найвпливовішою складовою церковно-релігійного життя є постання та розвиток католицьких та лютеранських спільнот.

Конкретні історичні умови та суспільно-політичний контекст історіографічного процесу зумовлює виділити три етапи вивчення теми: 1) XIX – початок XX ст.; 2) 1920-ті роки – 1980-ті роки; 3) 1990-ті роки – сьогодення.

Тема релігійного життя лютеран отримала глибоке і багатопланове висвітлення в працях професора імператорського Варшавського університету Д. В. Цветаєва, який написав більше 20 ґрунтовних праць з історії інославноних церков¹. Історії католицької церкви присвятив свою працю відомий державний діяч Д. А. Толстой. Незважаючи на те, що двотомне дослідження Толстого «Римський католицизм в Росії» є однією з найбільш тенденційних антикатолицьких праць, завдяки великому фактичному матеріалу та залученню найбагатших архівних джерел воно залишається найважливішою розвідкою з історії католицизму².

Наприкінці XIX – початку XX ст. з'явилися публікації, що описували той чи інший аспект життя інославноних церков, у тому числі їх взаємини з державою. З дореволюційної історіографії лютеранства особливо треба відзначити книгу професора Т. І. Буткевича «Протестантизм в Росії», що містить повну і різнобічну інформацію про внутрішній устрій та управління парафій, про особливості лютеранської релігії³. Дослідження П. К. Щербальського були присвячені ставленню російських царів до католиків⁴.

Публікації, спеціально присвячені католицизму і лютеранству, які вийшли в 20–30-ті роки XX ст. – В. Вогау⁵, Л. Брандта⁶, – мали на меті поширення атеїстичних ідей серед населення.

У 50–80-х роках XX ст. почав розвиватися науковий підхід до дослідження історії та врівень різних конфесій. На багатому фактичному матеріалі засновані змістовні дослідження М. М. Шейнмана⁷.

В умовах незалежності України етнічні та церковно-релігійні студії набули самодостатності і вийшли з підпорядкованості «колонізаційним» та

«етнографічним» сюжетам. Одна з перших спроб дослідити міжконфесійні відносини на Півдні України у XVIII–XIX ст. представлена в колективній монографії А. Бойка, О. Ігнатуші, І. Лимана, В. Мільчева⁸. Цінність її полягає у спробі реконструкції взаємин між представниками різних конфесій та течій, визначення специфіки та чинників, що впливали на становлення механізму співіснування етноконфесійних груп. Перші підсумки нових підходів до вивчення історії католицизму та протестантизму в Україні знайшли відображення у 10-томній «Історії релігій в Україні». За останні 20 років з'явилися численні публікації та дисертації, присвячені різноманітним аспектам церковно-релігійного життя лютеран та католиків. Окремі питання релігійного життя висвітлила у своїй дисертації О. Безносова⁹. Основна її увага була зосереджена на проблемах розвитку пізнього протестантського руху на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст.

«Повне зібрання законів Російської імперії» є універсальним джерелом, в якому найповніше представлені закони Російської держави початку XVIII – початку XX ст. Воно включає в себе всі публікації узаконень, як офіційних, так і неофіційних видань, оскільки засновувався цей кодифікаційний корпус для контролю і збереження оригінальних текстів законодавчих документів. Цей цілісний, історично сформований комплекс джерел дозволяє досягнути основні аспекти урядової політики Росії щодо віросповідання іноземців. Значний хронологічний період документів видання дає можливість простежити еволюцію законотворчості, політичну спрямованість діяльності уряду і особливості регіональної політики. Цей вид джерел надзвичайно важливий, тому що визначає правову систему відносин державних структур з релігійними конфесіями всередині країни.

Головні положення імперської політики щодо «інославно» віросповідань були викладені у 1767 р. – у наказі Катерини II. Тут зазначалося: «В толь великом государстве, распространяющем свое влияние над толь многими разными народами, весьма бы вредной для спокойствия и безопасности своих сограждан был порок, запрещение или недозволение их различных вер»... «И нет подлинно иного средства, кроме разумного иных законов дозволения, православноу нашей верою и политикою неотвергаемого, которым бы можно всех сих заблудших овец паки привести к истинному верных стаду»¹⁰.

Головним органом церковного управління над інославнохристиянськими сповіданнями була Юстиц-колегія ліфляндських, естляндських та фінляндських справ, запроваджена 23 лютого 1734 р., якій було доручено верховне керівництво духовними справами католицької церкви. До 1810 р. Юстиц-колегія була підпорядкована Сенату. Відповідно до указу від 25 липня 1810 р.¹¹ її функції перейшли до Головного управління духовних справ закордонних віросповідань,

яке 24 жовтня 1817 р. перейшло до щойно утвореного Міністерства духовних справ і народної освіти¹².

У Маніфесті від 4 грудня 1762 р. проголошувалося, що Катерина II «иностранных разных наций, кроме жидов, с обыкновенною императорскою милостью на поселение в Россию приемлет» й усім їм «монаршая милость и благоволение оказано будет»¹³.

9 червня 1763 р. Сенат видав указ, згідно з яким «призываются на поселение в Россию всех наций народы», яким дозволяється «по их законам церкви строить и содержать позволить в тех местах, где они селиться похотят»¹⁴.

Через місяць (22 липня 1763 р.) наступним маніфестом основи політики Російської імперії щодо інославно віросповідань визначалися більш докладно. Усім прибулим в Російську імперію на поселення дозволялося «иметь свободное отправление веры по их уставам и обрядам беспрепятственно». Бажаючі оселитися особливими колоніями на порожніх землях також могли будувати церкви та дзвіниці, мати необхідну кількість священнослужителів.

Обмеження для інославно християнських віросповідань були такі: заборонялося будівництво монастирів та навернення у свою віру підданих Російської імперії православного віросповідання. Зокрема, маніфест від 22 лютого 1735 р. зазначав: «...никто из духовных особ отнюдь не дерзали, каким бы образом и под каким претекстом то ни было, из наших подданных, какого бы народа и звания оные ни были, в свой закон превращать под опасением, что в противном случае с ними поступлено будет по нашим государственным уставам и указам»¹⁵.

За іменним наказом від 20 липня 1819 р. у євангелічно-лютеранській церкві на території Російської імперії було впроваджено сан єпископа; йому мусили підкорятися усі протестантські громади та духовенство на території Росії. Єпископ призначався монархом. 28 грудня 1832 р. було прийнято закон про євангеліцько-лютеранську церкву: впроваджено Генеральну консисторію; керівництво церковними справами перейшло з Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ, в якому було засновано особливий Департамент духовних справ іноземних віросповідань¹⁶.

Правове становище лютеранського духовенства та лютеран регламентувала «Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских колоний»¹⁷. У першій статті «Про підпорядкування поселення церкві, про утримання пасторів та обов'язки останніх...» зазначалося: «Главнейшая должность всех поселенцев повиноваться закону своей церкви: для чего должно, чтобы каждый из них в воскресные и праздничные дни... приходил в храм... молился, слушал слово Божие. Если же кто... по ленности... удалиться от того будет, то такового в первый и второй раз увещевать, потом брать пеню по 10 копейк...; употреблять

на общественную работу...»¹⁸.

Утримання пасторів лютеранського віросповідання, відповідно до «Інструкції», після перших десяти років стає обов'язком колоністів; останні повинні були обирати для цього церковних старост. Для тих колоністів, які відмовлялися платити гроші на користь церкви, передбачалася система покарань – грошові стягнення, громадські роботи. Поряд із цим в «Інструкції» зазначалося: «... пасторы колонистов... отправляют долг звания своего... по данным им от их Духовного Начальства наставлениям и предписаниям: в светские же и другие Священническому сану не приличные дела отнюдь не вмешиваются»¹⁹.

Крім вже згаданих обмежень для християнських неправославних церков на території Російської імперії, євангелічно-лютеранській церкві було заборонено хрестити підкинутих немовлят за канонами своєї віри, їх можна було хрестити лише за православним обрядом.

Основними, законодавчо закріпленими, вимогами для духовних осіб іноземного походження всіх віросповідань були наявність підданства Російській імперії, повнолітній вік і богословська освіта. Причому кандидат у священники повинен був закінчити російський духовний заклад, скласти низку іспитів на богословському факультеті і у духовній консисторії²⁰. На відміну від католицького патера, протестантський пастор лишався служити парафії лише після узгодження з громадою: «Назначенный проповедник сначала две недели произносит проповеди в приходе и остается, если прихожане не возражают», – зазначено в статуті. Як католицьке, так і протестантське духовенство отримувало посадовий оклад: 600 руб. на рік платили пастору, 500 руб. – патеру²¹. Окрім 60–120 десятин землі, що виділялася парафіяльним священикам, вони отримували житловий будинок з опаленням, підводи для пересування парафією, а також пожертви від парафіян (хлібом, сіном, соломною, капустою) і плату за треби, що регулювалася контрактами. Утримання духовенства пенсійного віку відбувалося за рахунок третини доходів священиків – їх наступників. Але на практиці ці кошти виплачувалися парафією.

Католицька релігія відносилася в Росії до категорії вільно сповідуваних. Однак залучати до своєї віри християн інших сповідань католикам було заборонено. Усі суперечки між духовенством і парафіянами католицького віросповідання в церковних економічних справах підлягали вирішенню в Юстиц-колегії. Втручатися в догмати католицького віросповідання Юстиц-колегії було суворо заборонено.

Стосунки уряду Російської імперії і католицької церкви були визначені «Регламентом, данным Санктпетербургской римско-католической церкви» від 12 лютого 1769 р.²². Попереднього узгодження з папською курією, як це вимагалось за церковним правом, при цьому не відбулося. Відповідно до «Ре-

гламенту», католицька церква, як і православна, була підпорядкована державній юрисдикції Російської імперії, а не Папі, що докорінно перечило головним засадам католицизму.

25 листопада 1801 р. департамент у справах католиків був перетворений на духовну колегію у справах римо-католицької церкви, в якій справи церковні та світські були розділені. Справи церковних громад знаходилися у компетенції церковної ради з духовних і світських осіб і підлягали цивільному законодавству. Справи духовні належали до єпархіальної консисторії, яку очолювала Колегія на чолі з митрополитом. Імператор затверджував двох помічників митрополита, обраних Колегією з духовних осіб. Інші шість членів Колегії обиралися на три роки і затверджувалися консисторіями єпархій. Новоутворена інституція носила світський характер і повинна була стати посередницькою ланкою між Апостольською столицею та її вірними в Росії. Нова форма управління, що робила неможливим втручання папського нунція, посла чи легата у внутрішні справи римо-католицької церкви, проіснувала до 1917 р. Булли, послання і настанови Папи Римського направлялися до вірних лише після погодження з російським імператором. Російська імперія, таким чином, намагалася залучити католицьку церкву до державного апарату.

Російський уряд та Святиший Синод пильно стежили за тим, щоб католики не могли отримувати жодних вказівок з Риму. Так, в одному з указів, наданих Сенату, зазначалося: «Подтверждаем прежние указы наши о непринимании никаких булл папских, ...повелевая отсылать оные в наш Сенат, который, рассмотря содержание их и особливо не находится ли в них чего-либо несходственного с гражданскими законами Всероссийской империи, с правами самодержавной власти, от Бога нам данной, обязан будет мнение свое нам представлять и ожидать позволения или запрещения нашего на обнародование подобных булл...»²³.

Релігійно-правові обмеження католиків та лютеран поширювалися й на сферу громадських відносин. Іновірці були позбавлені можливості обіймати посади в державному управлінському апараті, їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності.

Як вже зазначалося, характерною рисою імперської політики щодо всіх «інославно» конфесій була заборона навернення до своєї віри православних підданих Російської імперії. Це, звичайно, торкалося і католиків. В одному з іменних указів, наданих Сенату, зазначалося: «...дабы католицкие... епископы, канонники, приходские попы и всякого звания их духовные отнюдь не дерзали ни под каким видом, ни тайно, ни явно преклонять и обращать православных нашего Греческого исповедания в другой закон...»²⁴.

У 1816 р. вийшли основні положення органічного статуту римокатолицького духовенства. Основні його ідеї були відображені в наступних положеннях: «Переписка римско-католического духовенства с папой возможна только через правительство; папские бумаги не могут быть обнародованы без разрешения правительства; католическое духовенство может пользоваться той земельной собственностью, которая у него была до присоединения к России. Также оговаривались условия поступления в монашество. Каждый монастырь должен иметь не менее 12 монахов и достаточное количество средств на свое содержание; каждый желающий стать монахом обязан был выдержать испытание у епископа на знание канонов; новициев могли принимать только с 24 лет»²⁵.

Безліч заходів уряду другої чверті XIX ст. спрямовувалися на підтримку та захист пануючого в імперії віросповідання. Деякі з цих нововведень обмежували права представників інших конфесій. Подібні укази світська влада ухвалювала без участі Святішого Синоду. 1 лютого 1830 р. було оприлюднене положення Комітету міністрів «О подтверждении римско-католическому духовенству, чтобы оно ни под каким предлогом не принимало к себе людей православной веры ни для наставлений, ни для исполнения треб»²⁶. 10 вересня 1830 р. Сенат видав указ «О запрещении католическому духовенству обращать людей православного исповедания в свою веру»²⁷.

У 1845 р. було прийнято «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных». Його прийняття було викликане, насамперед, бажанням захистити православне населення від переходу в католицизм. Другий розділ містив закон «Об отступлении от веры и постановлений церкви», де основна увага приділялася випадкам переходу з православ'я в інше християнське віросповідання. Відповідно до статті 195 винного в такому злочині засуджували до позбавлення всіх прав і переваг і засилали до Сибіру чи карали різкими і віддавали у виправні арештантські роти цивільного відомства на строк від одного до двох років²⁸.

Таким чином, ми бачимо прагнення російської влади знайти компромісне рішення стосовно католиків Росії з римським престолом, але при цьому намагання залишити за собою керівництво над ними.

«Великі реформи» 60–70 років XIX ст. в Росії, які додали більше активності та демократизму політичному розвитку країни, практично не торкнулися політики держави щодо інославнок конфесій, хоча необхідність проведення змін в церковній сфері визнавали практично всі. Однак реформи 60-х років, що охопили всі сторони життя суспільства, не минули безслідно і для церкви. Суворо заборонялося створювати без дозволу уряду будь-які католицькі релігійні братства і ордени. Від католицьких священників, які прямували на службу в Росію, вимагалось письмове посвідчення про благонадійність – підтвердження

про їх неналежність до Ордену єзуїтів і таємних товариств. Священиків, що не мали такого посвідчення – висилали з країни.

Отже, лютеранські парафії краю підпорядковувалися Санкт-Петербурзькій духовній консисторії. Очолювали громади церковні старости, які обиралися парафіянами на загальних зборах, а потім затверджувалися пасторами і церковним опікуванням. Церковне управління католицькими громадами здійснювалося за традиційною ієрархічною схемою: духовна консисторія – деканати – парафії – громади. Розвиток католицьких та лютеранських громад відбувався шляхом кількісного зростання з поступовим перенесенням уваги з організаційно-інституційних питань до пастирського служіння, тобто з поглибленням внутрішнього змісту їхньої діяльності. На відміну від католицької конфесії, адепти якої відступали від ортодоксії достатньо рідко, в середині XIX ст. у протестантському середовищі зароджуються релігійні бродіння, внаслідок яких розпочинається процес піднесення радикального протестантизму.

- 1 Цветаев Д. В. Из истории иностранных вероисповеданий в России в XVI и XVII веках. – М., 1886.
- 2 Толстой Д. А. Римский католицизм в России. Историческое исследование. – СПб., 1876–1877. – Т. 1–2
- 3 Буткевич Т. И. Протестантство в России (из лекций по церковному праву). – Харьков, 1913.
- 4 Щебальский П. К. Католичество в России при Екатерине и после неё // Русский вестник. – 1864. – № 52. – С. 62–64.
- 5 Вогау В. Томас Мюнцер и Мартин Лютер. – Харьков, 1929.
- 6 Брандт Л. Лютеранство и его политическая роль. – Л., 1931.
- 7 Шейнман М. М. Краткие очерки истории папства. – М., 1952.
- 8 Міжконфесійні відносини на Півдні України XVII–XX століття / За ред. А. В. Бойка, О. М. Ігнатенка, І. І. Лимана. – Запоріжжя, 1999.
- 9 Безносова О. В. Позднее протестантское сектанство Юга Украины (1850–1905): Дис. ... канд. іст. наук. – Спец. 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1997.
- 10 Законодательство Екатерины II: В 2 т. – М.: Изд-во Юрид. лит., 2000. – Т. 1. – С. 962.
- 11 Там само.
- 12 Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876: Т. 2: Аннотированная опись дел 1819–1826 гг. – Одесса: Изд-во ТЭС, 1999.
- 13 Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – 1-е собрание. – Т. 16 (28 июня 1762–1764), № 11720. – С. 126–127.
- 14 ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 16 (28 июня 1762–1764), № 11853. – С. 287–289.
- 15 ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 9 (1733–1736), № 6693. – С. 482.
- 16 ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 7 (1832), № 5866. – С. 941–942.
- 17 ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 26 (1800–1801), № 19873. – С. 635–649.

- 18 Там само.
- 19 Там само.
- 20 Уставы духовных дел иностранных исповеданий в Российской империи // Свод Законов Российской империи. – Т. XI. – Ч.1. – СПб: Синодальная типография, 1857. – С. 7–171.
- 21 Клаус А. А. Наши колонии (Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России) / А. А. Клаус. – СПб., 1869.
- 22 ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 18 (1767–1769), № 13252. – С. 833–840.
- 23 ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 21 (1781–1783), № 15326. – С. 383–385.
- 24 ПСЗ. – 1-е собрание. – Т. 19 (1770–1774), № 13922. – С. 688–689.
- 25 Тихонов А. К. Политика Российской империи по отношению к католикам, мусульманам, иудеям в последней четверти XVIII – начале XX вв. / А. К. Тихонов: Дис. ... док. ист. наук. – Спец. 07.00.02. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 55–56.
- 26 ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 5 (1830), № 3459. – С. 110–111.
- 27 ПСЗ. – 2-е собрание. – Т. 5 (1830), № 3908. – С. 27–28.
- 28 Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России. История и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – С. 91.

Summary

Julia Negoda

**Complete collection of laws of the Russian Empire
as the source for studying a legal status of Lutheran and Catholic churches
of the South of Ukraine
(second half of the 18th – 19th century)**

The legislative acts of the Russian Empire as source for studying history of religion of Lutherans and Catholics of the South of Ukraine are analyzed. The review of legislative acts is submitted. The author revealed features of the church organization and a control system of Catholic and the Lutherans communities. Legal status of Lutheran and Catholic churches of the South of Ukraine was considered. The attitude of the imperial government towards Catholics and Lutherans of the South of Ukraine is defined. The legislative acts which reflected confessional policy of the Russian Empire in relation to not orthodox population of Ukraine are analysed.

Keywords: legislative acts, confessional policy, religion, Catholics, Lutherans